

Jiří Musil

A CSEH SZOCIOLÓGIA SZÁZ ÉVE 1882–1989*

Az egyes területek és országok szociológiai megőrizték sajátos irányultságukat, annak ellenére, hogy a szociológia alapítói és jelentős teoretikusai minden erejükkel egyetemes szociológiai tudomány létrehozásán fáradoztak. A sajátosságokat azok az alapvető társadalmi kihívások határozták meg, amelyekkel az egyes nemzetek társadalmainak szembe kellett nézniük kialakulásuk éveiben és kulcsfontosságú periódusaikban.

A német szociológia eredetét és hagyományait nem érthetjük meg a historicizmus jelentős hatása nélkül – mutat rá Albion Small¹ –, ez viszont feltételezi, hogy helyesen értelmezzük a francia felvilágosodásra és forradalomra, illetve az angol liberalizmusra adott német reakciót. A modern angol társadalmi elgondolások, különösen a társadalomantropológia felfoghatatlanok azok nélkül a kihívások nélkül, amelyek a gyarmati adminisztrációhoz kapcsolódnak. Dél-Amerika szociológiája is, a maga függőségelméletével, csak akkor érthető, ha ismerjük a kontinens országainak az Egyesült Államokhoz fűződő sajátos gazdasági kapcsolatát.

A cseh szociológia szociológiája

A 19. század második felének (azon belül is főleg az utolsó két évtizednek) cseh társadalmára vonatkozó, strukturális, kulturális és attitűdbeli vonásokat elemző felméréséből következtethetünk azokra a főbb területekre, amelyekkel a létrejövő cseh szociológiának és a cseh politikai és társadalmi gondolkodásnak szembe kellett néznie (lásd az *1. táblázatot*).

Ha megvizsgáljuk az első periódusban íródott – az 1882-vel, a prágai egyetem cseh nyelvű oktatásának megújulásával kezdődő és a Habsburg Birodalom 1918-as összeomlásával végződő – tanulmányokat és könyveket, láthatjuk, hogy ebben az időszakban két fontosabb téma uralta a cseh szociológiát, más, kevésbé fontos témák kíséretében (ezt részletesebben lásd a *2. táblázatban*).

A két alapvető téma a következő problémákkal foglalkozott: *1. a társadalom modernizálása*, vagyis a mezőgazdasági társadalomból az ipariba való átalakulás; *2. a nemzet problematikája*.

Ernest Gellnerrel² egyetértésben azt mondhatjuk, hogy ebben a kontextusban a legfontosabb téma a mezőgazdasági társadalom átalakulása ipari társadalommá. A változás nyomán megjelent a modern nacionalizmus, felborultak a hagyományos gazdasági, jogi és politikai intézmények és új társadalmi rétegződés, új társadalmi konfliktusok támadtak és modern politikai pártok jöttek létre.

* A dolgozat az ISA XIV. montreali Szociológiai Világkongresszusának „Szociológiai Tudás: örökség, kihívások, kilátások” című szekciójában került bemutatásra 1998. július 28-án. Fordította: Gaal Ilona

Ahhoz, hogy megértsük a cseh szociológiai gondolkodás sajátosságát, megkülönböztetett figyelmet kell fordítanunk azokra a reális keretekre, amelyek között a cseh szociológia a maga alakját elnyerte. Ez pedig nem más, mint az Osztrák–Magyar Monarchia és társadalma. Az a társadalom, amely az alkotmányozás bevezetése (1861 és 1867) után is konzervatív maradt – számos korporatista intézménnyel, rendi struktúrákkal és értékrendekkel –, de a társadalmi és politikai korlátok ellenére is folyamatosan iparosodott. Alsó-Ausztria és Bécs mellett a cseh tartományokban volt a leggyorsabb az iparosodási folyamat. Ez viszont, a birodalom adott politikai feltételei közepette, robbanással fenyegető egyenlőtlenséget idézett elő. A cseh tartományok területe nemcsak a legiparosodottabb területté vált, hanem egyszersmind – szintén Bécs után – az ország leggazdagabb részévé³, viszont továbbra is hiányzott a megfelelő politikai státus, az, amelyet Magyarország 1867-ben elnyert. Mindeközben a cseh tartományokban, mint a birodalom gazdag és gyorsan modernizálódó részében, a fő etnikai csoport, a cseh nyelven beszélő népesség sikeres nemzeti újjászületési folyamata zajlott. Európai szemszögből nézve a monarchiának ez a része ugyanakkor megőrizte, nem vetkőzte le provincializmusát, egyfajta izolációt és alulfejlettséget mutatott, ami a cseh társadalom válságát idézte elő.

Egyértelműbben fogalmazva azt mondhatjuk, hogy ami a társadalmi rétegződést, a politikai irányvonalat és a politikai elit filozófiáját illeti, átfedték egymást a feudális és korporatista társadalom, illetve a kapitalista és liberális társadalom egyes elemei. Általánosságban persze ugyanez jellemezte az osztrák társadalmat is.⁴ A társadalmi hierarchia két rendszere és ebből következőleg számos státus-inkonzisztencia létezett egymás mellett. Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy a cseh tartományokban ez a kettős rétegződési rendszer meglehetősen heterogén értékrendek és politikafilozófiák struktúrájához kapcsolódott. A cseh társadalom, amely gazdasági és társadalmi szempontból a 19. század végén viszonylag jól fejlett volt, egyben saját állam nélküli társadalom volt, erős nemzeti mozgalommal és az ipari munkásosztály gyorsan növekvő rétegével. És itt kezdődik a cseh szociológia.

A kialakulás periódusa (1882–1918)

Thomas Garrique Masaryk volt az a szociológus, aki megpróbálta a fogalmi kereteket kidolgozni és a válságot megoldani. Masaryk nem „tudományos rendszerező” volt, az ő érdeme éppen abban rejlik, hogy nagyon életszerű válaszokat próbált adni a „modern ember válságának” problémájára, és tökéletesen tudatában volt annak, hogy ez a válság a modernizáció folyamatához kapcsolható. Szociológiáját, vagyis a korabeli európai társadalom analitikus képét már habilitációs dolgozatában felvázolta, amelyet 1879-ben nyújtott be a bécsi egyetemnek, és amelyben az öngyilkosságot a modern idők társadalmi tömegjelenségének tekintette.⁵ Véleménye szerint az európai öngyilkosság növekvő aránya a modern kultúra lényeges értékeinek hatása és az európai társadalmak általános válságának szimptomája volt.

Masaryk szerint ez a válság túlnyomórészt spirituális, vallásos jelleget öltött.⁶ Ebben az összefüggésben a kialakuló modern cseh társadalom meghatározására is kísérletet tett. Számára az úgynevezett cseh kérdést⁷ a gondolkodás válsága és a társadalmi értékrend jelentették. A kivezető utat a régi cseh protestáns tradíció folyta-

tásában jelölte meg, amelyet a korabeli világban – ahol a tudomány szerepe egyre növekszik – sokkal jobban fejez ki a humanisztikus demokrácia elmélete és gyakorlata (Masarykra erősen hatott A. Comte). Meggyőződése volt, hogy a nyugati világ a teokráciából a demokrácia irányába fejlődött.⁸ Ez adta a „cseh történelem értelme” fogalmának megalkotásához a keretet. Filozófiai és történelmi konstrukcióival (a cseh protestantizmus – felvilágosodás – modern demokrácia kontinuitásának hangsúlyozása) több évtizedes vitát gerjesztett, amelyben jelentős cseh értelmiségiek és politikusok szólaltak meg, például Josef Kaizl, Josef Pekař, Ferdinand Peroutka és Jan Slavík. Ez a vita, más stílusban ugyan, a mai napig is tart.⁹

A cseh tartományok gyorsan növekvő ipara és a gyors urbanizálódás – miközben a mezőgazdaság szerepe jelentős maradt – a modernitás megfelelő módjainak kutatása (vö. azzal a szereppel amelyet a modern művészet játszott a cseh intellektuális fejlődésben) a cseh szociológusokat a városi és a falusi életmód intenzív tanulmányozására ösztönözte. 1915-ben megjelent A. I. Bláha¹⁰ nagyvárosról szóló monográfiája, amely utalt a városok problémájával foglalkozó összes fontos európai tanulmányra. Ezzel egyidőben O. Jozífek¹¹ a cseh falu világáról írt empirikus szociológiai tanulmányt.

A cseh tartományok társadalomtudósai – a többi iparosodó és városiasodó európai ország tudósaihoz hasonlóan – a társadalmi patológiára, a szegénységre és az ebből következő társadalompolitikára irányították figyelmüket. A prágai egyetemnek már 1904-ben volt szociológatanára, B. Foustka személyében,¹² aki – és ez előrevetíti a cseh szociológia fejlődési irányát – megírta *Az emberi társadalom gyengesége* című művet. Masaryk, a cseh szociológia alapítója filozófiatanár volt. Ugyanakkor alaposan tanulmányozta az alkoholizmust, előadást tartott a „gyakorlati etika” témakörében és nagy érdeklődést mutatott a szociális gondozás iránt.

A „társadalmi kérdés” tanulmányozása a modernitás szociológiájának fontos részét képezte a cseh tartományokban. Ezen a területen Masaryk szintén kulcsszerepet töltött be az 1898-as *Társadalmi kérdés*¹³ megírásával, amely a marxizmus kemény és realista bírálata, s amelyben a szerző szociálliberális nézőpontból érvel a jóléti állam kiépítése mellett.

Masaryk korának égető kérdéseire kereste a választ, de közben annak a szociológiai elméletnek a körvonalait is felvázolta, amelyet Alan Woolfolk és Jonathan Imber találóan „konstruktív szociológiai elméletnek” nevezett.¹⁴

Masaryk munkájában nagyjából egyensúlyban volt a szociológiai objektivizmus és a szubjektivizmus, igaz, az utóbbi némileg erősebbnek bizonyult. Nem véletlen, hogy őt az evolúciós pszichologizmus képviselőjének tartják, L. F. Warddal vagy F. H. Giddingszel együtt. Masaryk szerint nincsen társadalom egyének nélkül, de ami ennél fontosabb, nincsenek egyének társadalom nélkül. Az egyén–társadalom kapcsolata vonatkozásában Masaryk előrevetítette George Herbert Mead szimbolikus interakcionizmusát, Anthony Giddens és Pierre Bourdieu strukturáció-elméletét. Ebben az összefüggésben az egyének aktív szerepére helyezte a hangsúlyt. Véleménye szerint az egyének a fő alakítói az emberi társadalmakat formáló és fenntartó komplex folyamatoknak.

Mindazonáltal hangsúlyozni kell, hogy a cseh szociológiára nemcsak a már említett aktivizmus és konstruktivizmus hatott, hanem Émile Durkheim fogalmai is, amelyek jól felismerhetőek például A. Uhlír¹⁵ és O. Machotka¹⁶ munkáiban.

A terjeszkedés periódusa (1918–1948)

Az 1918–1948 közötti második periódus szerves folytatása volt a fentebb jellemzett éveknek. Csehszlovákiának mint független államnak a megalakulása új hangsúlyokat igényelt. A politikai témák sokkal fontosabbakká váltak. A társadalomtudósok két fő területre összpontosították figyelmüket: a demokrácia elméletére, valamint a nemzettel és a nacionalizmussal összefüggő témákra. Az *állam építése* című művében, amely az első világháború fejleményét elemzi, már sokkal kiérleltebb Masaryk demokráciaelmélete: nem csupán kormányzási formának tekinti a demokráciát, hanem főként életfilozófiának. Ezért gyakran beszél demokratizmusról.

Masaryk demokráciaelméletét közeli munkatársa, Eduard Beneš¹⁷ pontosította. Beneš Franciaországban tanult szociológiát, Durkheimnél hallgatott órákat, majd a prágai egyetemen kinevezték docenssé. Habilitációs dolgozata a politikai pártokkal és a politikai partizánkodás jelenségével foglalkozott.¹⁸ Érdekes bevezetőt írt Durkheim *Les Règles de la Méthode Sociologique* című munkájának cseh kiadása elé, amelyben kritizálja Durkheim túlzott szociológiai objektivizmusát.¹⁹ A korszak cseh gondolkodóinak bemutatását ki kell egészítsenünk Karel Čapek nevével, aki Durkheim szociológiai koncepciójának hasonlóan kritikus látásmódját adta.²⁰ Ezekben az időkben a cseh értelmiségiek individualisták voltak.

Az új állam, Csehszlovákia megalakulása, amelyben a fő szerep kétségkívül a hétmillió csehé volt, akik kezdetben 3,2 millió némettel, 2 millió szlovákkal, 660 000 magyarral, 110 000 lengyelrel és 100 000 ukránnal éltek együtt, számos tanulmányt hívott életre.

Az úgynevezett nemzeti problematikával foglalkozó irodalom két csoportba sorolható. Az első csoportba azok a művek tartoznak, amelyek bizonyos szempontból a háború előtti vitát folytatják Masaryk *Cseh kérdéséről*. Ebben a polémiaiban főként Josef Pekař és Jan Slavík történészek, J. L. Fischer és Emanuel Rádl filozófusok, valamint maga Masaryk vettek részt.

A vita második fázisa Pekař miatt vált érdekessé, aki azt hangsúlyozta, hogy a németek szomszédsága pozitív hatással volt a cseh történelemre, és aki részletes vizsgálatokat végzett a historiográfia és a szociológia kapcsolatáról. E vita révén kapcsolódott be Max Weber a cseh társadalomtudományos diskurzusba, Pekařnak és Slavíknak köszönhetően. Slavík főként a „konstruktivizmust” emeli ki Weber történelemfelfogásából. Fischer főleg Masaryknak a cseh történelemre vonatkozó filozófiáját kritizálja, az általa szintetikus individualizmusnak nevezett elméletet állítja szembe Masaryk kritikai és morális individualizmusával.²¹

A második csoportot azok a tanulmányok alkotják, amelyek direkt vagy indirekt módon kötődnek a csehek és a németek közötti kapcsolathoz az újonnan alakuló államban. A szerzőknek nem mindegyike hivatásos szociológus, de vizsgálódásaik szociológiai irányultságúak. Jó példa erre E. Rádl²² tanulmánya: *A csehek harca a németek ellen*. Rádl egyrészt védelmébe veszi a nemzet politikai koncepcióját az

uralkodó etnikai koncepcióval szemben, másrészt kritikai vizsgálatnak veti alá a német népesség romló helyzetét az új államban. Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy Rádl cseh volt.

Figyelemre méltó, noha elszigetelt terméke ennek az időszaknak a geográfus Jaromír Korčák²³ szociológiai és történeti gyökerű munkája Csehszlovákia geopolitikai alapításáról, illetve a régi „törzsi területeiről”. Korčák elmélete tulajdonképpen etnogenezis.

A szociológia nagy fejlődésen ment keresztül ebben a periódusban intézményi szempontból is, és a politikai elit támogatta ezt a fejlődést. A két világháború között a filozófiai karon két, egymástól független szociológia tanszéken tartottak szemináriumokat Prágában és Brnóban. Más felsőoktatási intézményben is tanítottak szociológiát, és két szociológiai folyóirat jelent meg ezekben az években. Számos külföldi szakirodalmi művet, főleg franciát és amerikai fordítottak le cseh nyelvre. A két világháború közötti időszak jellemző tünete az a tény, hogy a német szociológia – Max Weber is ideértve – kívül esett a cseh szociológusok érdeklődési területén.

A két világháború között az empirikus kutatásokra fektettek nagy hangsúlyt. Ez az amerikai egyetemekkel még az 1914 előtti években kiépült gyorsan fejlődő kapcsolatokkal függött össze. Főleg a chicagói egyetemen alakult ki szoros együttműködés. Gyakran tartott ott előadást T. G. Masaryk²⁴, és ott tanult a lánya, Alice is. Az első világháborút követően Alice Masaryková vitt amerikai kollégákat Prágába, hogy elkészítsék az első prágai társadalmi felmérést.

A korszak legkiterjedtebb empirikus kutatásai azokhoz a felmérésekhez kapcsolódtak, amelyek a prágai szegény családok életkörülményeit vagy a Prága külvárosában zajló városiasodást térképezték fel. Emellett még két monográfia készült két falusi közösségről, amelyeket erőteljes mezőgazdasági kooperáció jellemezett, továbbá számos empirikus tanulmány meghatározott társadalmi rétegekről, például az ipari munkásságról, a mezőgazdasági vállalkozókról, az értelmiségről, és egy tanulmány a foglalkozások presztízséről. E munkák némelyikét, például az urbanizációról szólókat amerikai alapítványok támogatták. A University of Chicagóval való kapcsolatnak köszönhetően Prága volt az első európai város, ahol a koncentrikus városi zónák burgess-i modelljét alkalmazták. Ez Zdenek Ullrich²⁵ érdeme volt, aki a prágai egyetem szociológia tanszékén tanított.

A szociológiaelmélet fejlődése²⁶ kevésbé volt megnyugtató. J. L. Fischer teljesítménye, aki a társadalom eredeti strukturális-funkcionális elméletének megalkotására tett kísérletet, szinte teljesen ismeretlen maradt külföldön. A Parsons-féle társadalmi cselekvésemélet helyett annak a mechanikus modellnek a filozófiai kritikájából indult ki, amely a természettudományokból gyűrűzött be a társadalomtudományokba. Fischer a szerkezet, a társadalom minőségi jellemzői, illetve az intencionalitás elméletét hangsúlyozta, szembeállítva a mennyiségi megközelítéssel és a mechanikusan felfogott kauzalitással. Nem tudom, hogy ismerte-e Radcliffe-Brown, B. Malinowski vagy T. Parsons harmincas évekbeli munkásságát. Feltehetőleg nem, de a második világháború után minden bizonnyal ráébredt arra a szellemi rokonságra, amely a nyugati szerzőkhöz fűzte. Az 1960-as években megpróbált bekerülni a nemzetközi tudományos körforgásba – az eviani szociológiai világtalálkozásra ismertette elméletét –, de nem járt sikerrel.

Ezzel szemben viszont a Jan Mukařovský és Vilém Mathesius nevéhez fűződő cseh lingvisztikai strukturalizmus sokkal szerencsésebb volt, világszerte ismertté vált Roman Jakobsonnak köszönhetően, aki Prágából az Egyesült Államokba emigrált.²⁷

Hasonlóképpen Fischer erőfeszítéseihöz, hogy a társadalom funkcionális elméletét bemutassa, az építészet szociológiája is az életmód eredeti funkcionista elméletére korlátozódott. Ezt az elméletet Mukařovský lingvisztikai strukturalizmusának hatására Karel Honzík²⁸ építész alkotta meg, de soha nem fordították le egyetlen idegen nyelvre sem, így teljesen ismeretlen maradt.

Kevésbé termékeny, de jellemző volt a prágai és a brnói szociológiai iskolák között a szociológia objektivitásáról, illetve a szociológia és etika kapcsolatáról folytatott elméleti vita. A sokkal inkább pozitivistá prágai iskola ragaszkodott az analitikus és a normatív megközelítések szigorú megkülönböztetéséhez (J. Král, O. Machotka, Z. Ullrich). A brnói iskola visszautasította ezt a szigorú megkülönböztetést.

Amikor 1939-ben a nácik elfoglalták a Cseh Köztársaságot, és kitört a világháború, a cseh egyetemeket pedig bezárták, a szakma reményteljes fejlődése véget ért.

A relatív szabadság rövid, hároméves periódusa 1945 és 1948 között, amikor a szociológia tanszékek újra megnyíltak, csupán egy kétségbeesett intermezzo volt a szakma történetében.

Destrukció, megújulás és stagnálás (1948–1989)

Az 1948-as kommunista államcsíny után a szociológia megszűnt Csehszlovákiában. A szociológia tanszékeket bezárták, és a tanárokat – hacsak korábban már nem voltak marxisták, vagy hirtelen nem váltak azzá – eltávolították az egyetemekről, vagy pedig emigrációba kényszerítették. A szociológia szakos hallgatók közül jó néhányra ugyanez a sors várt. A szociológiai folyóiratokat betiltották.

Ellentétben Lengyelországgal, ahol 1948 után a szociológia oktatása folytatódott az egyetemeken, sőt néhány szociológiai lap is megmaradt, a csehszlovák helyzet katasztrofális volt.

A szociológia viszonylagos rehabilitációjára csak a hatvanas évek közepén került sor. Ekkor alakult meg ismét a Csehszlovák Szociológiai Társaság, és a szociológia-oktatás újra beindult az egyetemeken. Egy ideig szellemi divatirányszattá vált, de az államhatalom gyanakodva figyelte, és különböző mechanizmusok révén – például a nomenklátúra-rendszerrel – erős kontrollt gyakorolt felette. A kutatásokat gyakorlatilag az állam finanszírozta, ez pedig természetesen az ellenőrzés újabb eszköze volt. Az akadályok ellenére 1965-től 1969-ig a szakma figyelemre méltó fejlődést mutatott, a marxista revizionisták váltak a szociológia főszereplőivé, akik abban bíztak, hogy a szociológia révén modernizálni lehet a merev és stagnáló társadalmat.

Elsőként tisztázni kellett az egyetemi tananyag kötelező részét képező történelmi materializmus és a marxista szociológia kapcsolatát. A gyakran skolasztikus viták keretében gyakorlati szempontból szükségesnek látszott megvonni a határt, illetve megjelölni a különbséget a két „diszciplína” között. Azután a szociológiai kutatások módszertanát kellett megújítani, valamint megismerkedni a nem-marxista szociológ-

giával. Alvin Gouldner²⁹ akkoriban kellő magyarázatot adott a funkcionalista iskolák nagy népszerűségére a szovjet blokk országaiban. Ennek az időszaknak az is jellemző eseménye volt, hogy Robert Merton az első nyugati szociológusok között kapott a hatvanas években meghívást Prágába.

A kiterjedt és jól fizetett kutatások jobbjára a szocialista társadalmak modernizációjával kapcsolatos témákra irányultak. Ezek kiválasztása a hatalom képviselői és a revizionista marxista értelmiségiek közti párbeszéd eredménye volt, a főbb témák: a cseh szocialista társadalom társadalmi rétegződése (P. Machonin vezette nagy kutatócsoport³⁰) és a tudományos-technikai forradalom társadalmi és kulturális összefüggései (R. Richta³¹). A társadalmi rétegződés-vizsgálat magasabb tudományos értéket képviselt a másik kutatási projekthez képest.

A kommunista párton belüli liberalizálódás és az ideológiai iránymutatások megszűnése nyomán kialakult légkör a hagyományos szociológiai diszciplínák, mint például a város-, a falu-, az ipari vagy az orvosi szociológia, valamint népeségvizsgálat is visszanyerhették korábbi pozícióikat. Fél évtized alatt megújultak a nyugati szakmai intézményekkel és szervezetekkel korábban kialakított kapcsolatok, csakúgy, mint az együttműködés az ISA-val, az ISA kutatási bizottságaival, illetve más nemzetközi szervezetekkel.

Az ország 1968-as megszállása és a Husák-féle normalizációs rezsim harminc éven belül harmadízben sorvasztotta el a szociológiát mint tudományos diszciplínát. Erre az időszakra nem annyira az intézmények, hanem sokkal inkább az emberek szakmai ellehetetlenítése volt jellemző. A diszciplína perifériáján elhelyezkedő emberek számára nagyobb lehetőség mutatkozott a túlélésre. A középkorú revizionisták generációját szinte teljesen szétverték. A kutatási programok egy része folytatódott, de szigorú ellenőrzés mellett. Ez főleg a társadalmi rétegződés-vizsgálatot érintette, kisebb mértékben a tudományos-technikai haladással foglalkozó tanulmányok megmaradt részére is kiterjedt a kontroll. A kutatási projektek vezetői pozícióit a másodrendű kutatók foglalták el. Jellemző, hogy a Szociológiai Intézet, amely az enyhülés időszakában született újjá, ismét a Szociológiai és Filozófiai Intézet fennhatósága alá került, hogy egyszerűbb legyen az ideológiai felügyelet gyakorlása. A szakma folyóirata viszont továbbra is megjelent.

A helyzet ellenére az Akadémián és az egyetem falain kívül folyt szociológiai kutatás, de ez nem alapulhatott semmiféle innovatív és friss hipotézisen. Semmiféle új koncepció vagy elgondolás nem kerülhetett nyilvánosságra, és az „illegális” szociológia csupán kritikai megjegyzésekre szorítkozott. A szakma és a diszciplína kétségkívül hanyatlásnak indult.

Az újabb kísérlet a szociológia funkciójának helyreállítására 1989-ben kezdődött. A megcsönkített szociológia kezdetben képtelen volt érdemi szerepet betölteni a cseh társadalmi átmenetben, csak napjainkban kezdi visszanyerni elveszett pozícióját.

Néhány kontinuitás a diszkontinuitás közepette

A diszciplína elmúlt száz évét felmérve úgy gondolom, hogy az alábbi hét témacsoport az, amely ismétlődően előkerül a cseh szociológiai gondolkodásban:

1. A nemzet problematikája, a nacionalizmus és az identitás problémái

Itt a nacionalizmus-tanulmányok prágai iskoláját említhetjük. Ehhez az iskolához nemcsak cseh szerzők tartoznak, hanem olyanok is, akik elhagyták Prágát, de a város etnikailag összetett helyzetére vonatkozó tudásuk alapján elméleti koncepciókat dolgoztak ki: T. G. Masaryk, E. Rádl, J. Pekař, M. Hroch, H. Kohn, K. Deutch, E. Gellner.

2. A jóléti állam, a társadalompolitika, az alkalmazott társadalomtudományok elmélete

Szociológiai értelemben a társadalmi problémákban, a szegénységben és a társadalmi patológiában való elmélyülés okozója az a feszültség, amely a Gesellschaft és a Gemeinschaft alapú magatartások közt tapasztalható.

3. A társadalmi modernizáció problémái

Ezeket nagyon gyakran a társadalometikai témák részének tekintik.

4. A város és a falu szociológiája

Az urbanizáció és a modernizáció folyamataira adott reakciók.

5. A cseh társadalom társadalmi rétegződése

A tanulmányok változatos motívumaiban közös nevező a súlyos társadalmi konfliktusoktól való félelem.

6. Társadalomelmélet

A cseh szociológiának nem túl erős ága. A legfontosabb Masaryk evolúciós pszichologizmusa és J. L. Fischer strukturalizmusa.

7. A demokrácia és a politikai rendszer elmélete

Voltaképpen erőfeszítések a liberalizmus és a szocializmus közti egyensúly megteremtésére.

Végül egy fontos megjegyzés: A szerző tudatában van annak, hogy a cseh szociológiáról készített felméréséből a száműzött cseh szociológusok munkája kimaradt. A cseh társadalmi gondolkodáshoz kétségkívül jelentős a hozzájárulásuk. Tanulmányaik elégtelen ismerete azonban meggátolt abban, hogy róluk is szót ejtsek.

Jegyzetek, megjegyzések

- ¹ A német szociológia gyökerét kereső legjobb tanulmányok közt van Albion W. Small könyve. Albion Small 1924, *Origins of Sociology*. Chicago: The University of Chicago Press
- ² A mezőgazdaságból az ipari társadalomba való átmenet elméletéhez lásd: Ernest Gellner, 1988, *Plough, Sword and Book. The Structure of Human History*. London: Collins Harvill. A modernitás és a nacionalizmus közti kapcsolatról lásd a szerző *Nations and Nationalism* című munkáját, 1983, Oxford: Basil Blackwell Ltd.
- ³ A cseh tartományoknak a Habsburg Birodalmon belüli erős gazdasági pozíciójáról 1910 és 1918 között lásd az amerikai történész, David F. Good munkáját, aki az osztrák GDP-t a tartományok bruttó tartományi termelésére bontotta. David F. Good, 1984, *A Habsburg Birodalom gazdasági felemelkedése, 1750–1914*. Berkeley, Ca.: University of California Press, Appendix C, 274–279.
- ⁴ Ausztria és a Habsburg Birodalom átfogó leírását lásd: Jászi Oszkár, 1929, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*. Chicago–London: The University of Chicago Press, vagy Edward Crankshaw, 1963, *The fall of the House of Habsburg*. London: Longmans. William M. Johnston az „öreg” Ausztriáról szellemi és társadalmi szempontból egyaránt ír: 1972, *The Austrian mind. An Intellectual and Social History 1848–1938*. Berkeley–Los Angeles: University of California Press
- ⁵ Masaryknak a modern nyugati civilizációról szóló alap gondolatainak jó részét már a bécsi egyetemre írt docensi értekezése is tartalmazza. Lásd: Thomas Garrique Masaryk, 1881, *Der Selbstmord als sociale Massenerscheinung der modernen Civilisation*. Bécs: Carl Konegen
- ⁶ Masaryk szerint a modern ember válsága vallásos természetű. Ezt a nézetét az egyik legjobb könyvében fejtette ki: Thomas Garrique Masaryk, 1934, *Moderní člověk a náboženství* (A modern ember és a vallás). Prague: Jan Laichter. A könyv az 1896 és 1898 között már megjelent cikkek újranyomatása.
- ⁷ Lásd Thomas Garrique Masaryk *Česká otázka* (A cseh kérdés) 1895. A könyv Masaryk legtöbb kiadást megért kötetei közé tartozik. 1990-ben látott napvilágot a kilencedik kiadás. A könyv egy több évtizedes vitát indított el. A legfontosabb cikkeket és tanulmányokat, amelyek reagálnak rá, M. Havelka gyűjtötte össze és adta ki. Lásd a 9. hivatkozást.
- ⁸ Masaryk első világháborúról szóló filozófiai-történelmi értelmezését a *Světová Revoluce* (Az állam építése) című művében, 1925, Prága: Čin-Orbis, és a *Nová Evropa, Stanovisko slovanské* (Új Európa, szlovák álláspont) című művében, 1920, amelyet először angolul és franciául adtak ki 1918-ban, fejtette ki bővebben.
- ⁹ Az összes felsorolt szerző tanulmányát kötetbe gyűjtötte és újra kiadta Miloš Havelka *Spor o smysl českých dějin 1895–1938* (A cseh történelem jelentéséről szóló vita, 1895–1938). Prága, Torst, 1995.
- ¹⁰ Az első, nagyvárosokról szóló szociológiai monográfiák közé tartozik Arnošt Bláha műve: *Město. Sociologická studie* (A nagyváros. Szociológiai tanulmány). Prága: Melantrich, 1914.

- ¹¹ A cseh faluszociológiára nagy hatással volt a román szociológus, Dimitrie Gusti, főleg a két világháború közötti időszakban. Már az első világháború előtt is írtak cseh szerzők szociálpszichológiai esszéket a vidék lakosságáról, s köztük volt O. Jozífek is. A két világháború között főleg empirikus falukutatásokat végeztek, ezek közül kiemelkedő: Karel Galla, 1937. *Sány. Příspěvek k sociologii družstevnictví v československé vsi* (Sány. Adalékok a termelőszövetkezetek és a csehszlovák falu szociológiájához). Prága: Venkov. *Dolní Roveň. Sociologický obraz české vesnice, 1939* (Dolní Roveň. Egy cseh falu társadalmi képe). Prága: Venkov. Sokkal teoretikusabb megközelítést használt Arnošt Bláha az 1925-ben megjelent *Sociologie sedláka a dělníka* (A paraszt és a munkás szociológiája) című művében. Prága: Orbis
- ¹² Bretislav Foustka fő művei közé tartozik: *Slabí v lidské společnosti* (Az emberi társadalom gyengéi), 1904 és *Sociální otázka. Socialismus a sociální hnutí* (Társadalmi kérdés. A szocializmus és a társadalmi mozgalmak), 1912.
- ¹³ T. G. Masaryk elismerte a marxizmus jelentőségét. 1898-ban jelent meg a kétkötetes *Otázka sociální. Základy marxismu sociologické a filosofické*. (A társadalmi kérdés. A marxizmus szociológiai és filozófiai alapjai). Prága: Jan Laichter. A tanulmányt németre és oroszra is lefordították.
- ¹⁴ Masaryk szociológiai gondolatainak legjobb angol nyelvű kiadását Alan Woolfolk és Jonathan B. Imber szerkesztették 1994-ben. Thomas Garrique Masaryk, *Constructive Sociological Theory*. New Brunswick, USA: Transaction Publishers
- ¹⁵ A cseh társadalomtudósok alaposan tanulmányozták a francia szociológiát, illetve Émile Durkheim munkáit. Lásd elsősorban Antonín Uhlír, 1932, *Sociologická idea* (A szociológia eszméje). Prága: Otakar Janáček. Durkheim hatással volt A. Bláhara és Emanuel Chalupskýre is, lásd az utóbbi *Sociologie* című munkáját, amelyet több kötetben adtak ki 1916 és 1921 között. Prága: Melantrich
- ¹⁶ Az erkölcs tanulmányozásakor a prágai szociológus, Otakar Machotka Durkheim megközelítését alkalmazta: *Mravní problém ve světle sociologickém* (Az erkölcs kérdése a szociológia fényében), 1927. Prága: Orbis
- ¹⁷ Masaryk „demokrácia” elméletét legvilágosabban Karel Čapek fejtette ki, 1934-ben, *President Masaryk tells his story*. Londo: Allen and Unwin
- ¹⁸ Beneš 1918-tól Csehszlovákia külügyminisztere, illetve 1935 után – Masaryk utódjaként – Csehszlovákia második elnöke, szintén szociológus volt. A prágai Károly Egyetemre írt docensi dolgozata *Party Spirit* címen jelent meg Prágában 1912-ben. Több könyvet is írt a demokráciáról, lásd például Eduard Beneš, 1924, *Nesnáze demokracie* (A demokrácia nehézségei) . Prága: Orbis, és *Demokracie dnes a zítra*, 1946, (Demokrácia ma és holnap). Prága: Čin.
- ¹⁹ Émile Durkheim *Les Règles de la Méthode Sociologique* című művének cseh fordítása 1925-ben jelent meg Prágában, amelyhez Beneš írta az érdekes és kritikus bevezetőt.
- ²⁰ Durkheim halálát követően a jól ismert cseh regény- és drámaírónak, Karel Čapeknek a nekrológja jelent meg egy újságban, amelyben a szerző tiszteletét fejezte ki a francia szociológus előtt, de ugyanakkor kritizálta is Durkheim „szociológiai objektivizmusát”. Lásd Karel Čapek, 1917. *Durkheim*, Národní listy 1.12.
- ²¹ Josef Pekař, Jan Slavík, Emanuel Rádl és Josef Ludvík Fischer releváns és említett tanulmányai megtalálhatók a cseh történelem jelentéséről szóló kötetben. Lásd a 9. jegyzetet.
- ²² Lásd Emanuel Rádl, 1928. *Válka Čechů s Němci* (A csehek harca a németek ellen). Prága: Čin

- ²³ Lásd Jaromij Korčák, 1938. *Geopolitické základy Československa* (Csehszlovákia geopolitikai alapítása és törzsi területei). Prága: Orbis
- ²⁴ T. G. Masaryk több alkalommal is járt a University of Chicagón. Elő, 1902. nyári útja során a Crane Alapítvány a Szláv Tanulmányokért keretében tartott előadásokat. Legközelebb 1907-ben látogatott Chicagóba. Ekkor Oroszországról tartott előadást. Lásd Draga B. Shillinglaw 1978, *The Lectures of Professor T. G. Masaryk at the University of Chicago*, Summer 1902. Lewisburg: Bucknell University Press
- ²⁵ A prágai és a chicagói egyetemek közti kapcsolat megmaradt 1918 után is. A cseh szociológusok alaposan tanulmányozták a chicagói városszociológiai iskolát és a humánökológia alapelveit alkalmazták a Prága külvárosának városiasodási folyamatait kutató projektben. A projekt eredményeit összegző tanulmány németül jelent meg 1938-ban és épp ezért külföldön nem is vált ismertté. Lásd Zdeněk Ullrich, (ed.) 1938, *Soziologische Studien zur Verständerung der Prager Umgebung*. Prague: Revue Soziologie und sozial Probleme
- ²⁶ Fischer társadalomfilozófiájának és társadalomelméletének főbb gondolatai már a harmincas években körvonalazódtak. Később átalakította és újjal egészítette ki őket. Lásd elsősorban Josef Ludvík Fischer, 1931. *Soustava skladebné filosofie* (A strukturális filozófia rendszere), Prága, illetve 1948. *Tři stupně* (Három szint). Blansko: K. Jelínek
- ²⁷ A cseh strukturalisták egyik legkreatívabb szerzője kétségkívül Jan Mukařovský. Számos könyvét és tanulmányát lefordították idegen nyelvre. Lásd elsősorban Jan Mukařovský, 1970 *Aesthetic Function, Norm and Values as Social Facts*. Ann Arbor: University of Michigan, valamint *Structure, Sign and Function*. Selected essays, 1978. Ed. John Burbank, P. Steiner, W. Steiner. New Haven–London: Yale University Press
- ²⁸ Fő munkáját lásd: Karel Honzík, 1946, *Tvorba životního slohu* (Az életforma kialakulása). Prága: V. Petr
- ²⁹ Lásd Alvin Gouldner, 1970, *The Coming Crisis of Western Sociology*, London: Heinemann. Gouldner az alábbi mondatban tömör véleményét fejezte ki a szovjet szociológiáról: „A szovjet szociológia, akárcsak a nyugati funkcionalizmus, a társadalmi világból adótnak vesz néhány elemet, és küldetését abban látja, hogy ezeknek az együttműködését minél egyöntetűbbé tegye.” Lásd az idézett mű 466. oldalát.
- ³⁰ A kutatócsoport eredményeit lásd Pavel Machonin és mások 1969, *Československá společnost* (A csehszlovák társadalom). Pozsony: Epona.
- ³¹ Lásd Radovan Richta és mások 1969. *Civilizace na rozcestí. Společenské a lidské souvislosti vědecko-technické revoluce*. (A civilizáció válaszút előtt. A tudományos-technikai forradalom társadalmi és emberi összefüggései). Prága: Svoboda

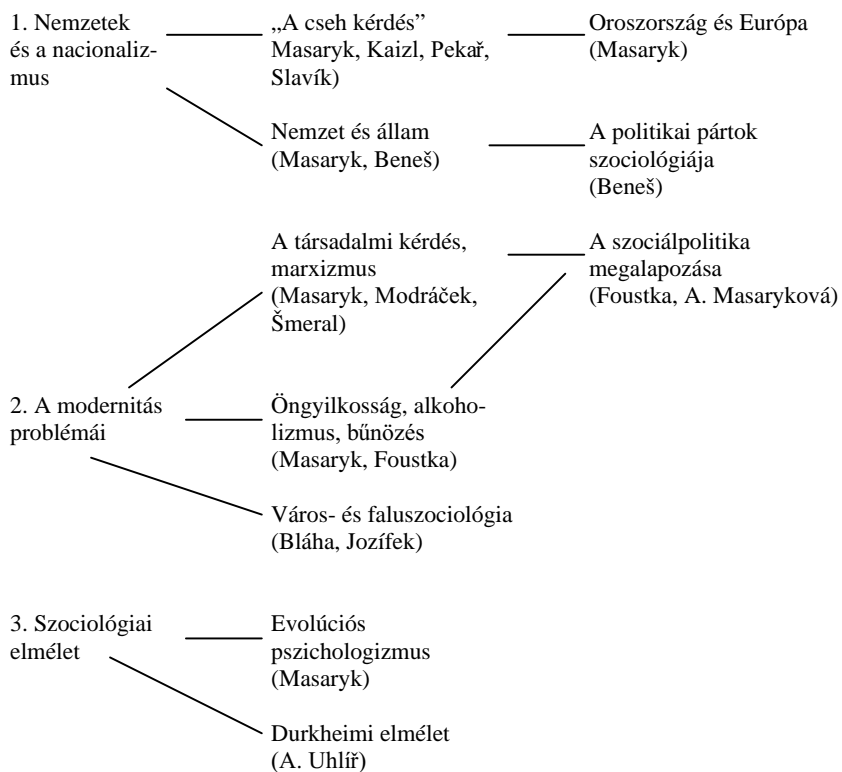
1. táblázat

A cseh társadalom strukturális, kulturális és magatartásbeli jellemzői – a cseh szociológia kontextusa

Időbeli szempontok	Strukturális vonások	Kulturális és magatartásbeli vonások
A modernizációs folyamat első szakaszainak jellemzői	<ul style="list-style-type: none"> – Nyugat-Európa, a modernizáció középpontjának keleti pereme – A Habsburg-birodalom egyik leggazdagabb része – Társadalom állam nélkül – A közösség alapja kis nemzet – Korán iparosodott ország – Iparosodó társadalom fejlett mezőgazdasággal – Alsó középosztályi és kisvárosi társadalom – Az arisztokrácia gyenge társadalmi és kulturális befolyása a társadalomra – Etnikailag heterogén ország, három erős csoporttal: csehek, németek, zsidók 	<ul style="list-style-type: none"> – A modernizáció folyamatát nemzeti újjáéledési folyamatok kísérik – Nacionalizmus, kezdetben liberalizmussal együtt, később erős szocialista mozgalom nacionalizmussal keveredve – Viszonylag erős agrármozgalom (populizmus) – Túlnyomórészt katolikus kulturális formák és attitűdök, a szekularizált katolicizmus irányában – A kevés számú protestáns értelmiségi elit növekvő befolyása – A német kultúra erős befolyása, a német gondolkodás az európai nyugat közvetítője – A mindkét oldalon jelen lévő nacionalizmusnak köszönhetően növekvő elidegenülés, majd feszültségek és konfliktusok a cseh és a német népesség között
Viszonylag állandó vonások	<ul style="list-style-type: none"> – Kis ország, lassú népességnövekedéssel – A periferikus pozíció és a Nyugat-Európával való integráció között ingadozó régió – Politikai diszkontinuitásoktól és a hiányzó társadalmi stabilitástól szenvedő ország – Bizonytalan társadalmi struktúrával, tulajdonosserkezettel és gyorsan változó elittel jellemezhető társadalom 	<ul style="list-style-type: none"> – Kulturális szempontból túlnyomórészt nyugati orientációjú ország, nem igazán erős modernség-ellenes populista attitűddel – A „felzárkózás” filozófiája, amelyet a rendszerre jellemző, illetve geopolitikai diszkontinuitások okoznak – Főként a politikai rendszerek diszkontinuitásainak köszönhetően szkeptikus attitűd terjedt el az emberek között, egyfajta elidegenedés az emberek és az állam között – A realizmus és a praktikus megközelítések hangsúlyozása – Versengő kapcsolat a Gemeinschaft és a Gesellschaft alapú magatartások között

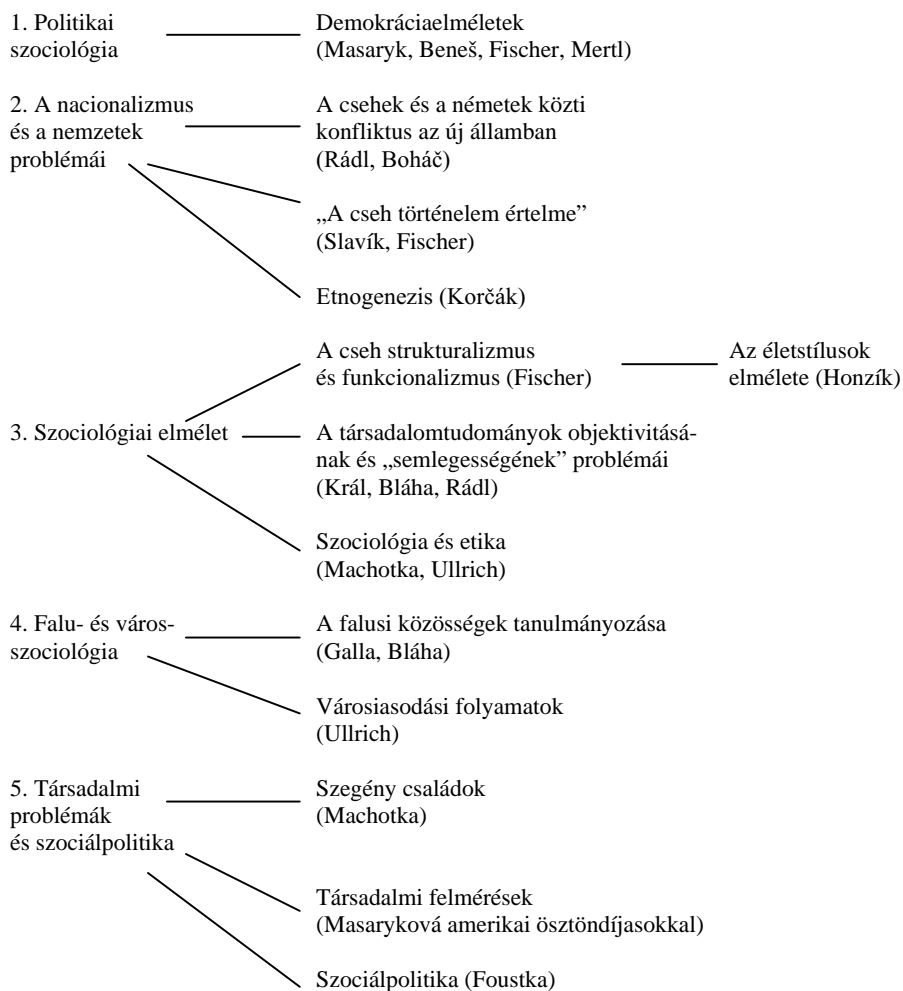
2. táblázat

A cseh szociológia főbb témái a kialakulás periódusában (1882–1918)

3. táblázat

A cseh szociológia főbb témái 1918 és 1948 között

4. táblázat

A cseh szociológia főbb témái az 1948 és 1989 közötti években*

1. A szocialista társadalom társadalomszerkezete	—————	Társadalmi rétegződés, osztályok és más csoportok (Machonin, Petrussek, Večerník, Linhart, Šafář, Alan, Strmiska, Matěju, Tuček, Boguszlak)	
2. A tudományos-technikai forradalom elmélete	—————	Tudomány, technika és társadalom (Richta, Filipec)	
3. Az életstílusok szociológiája	—————	Elméleti megközelítések (Filipcová)	————— A szocialista életstílus mint realitás – elméleti megközelítések (Možný és mások)
4. Szociológiai elmélet	—————	A marxista szociológia és a történelmi materializmus kapcsolata (Mácha, Kaláb, Kľofáč, Tlustý)	
5. A szociológia módszerei	—————	Metodológiai szövegyűjtemények (Lamsér, Ružička, Disman)	————— Speciális tanulmányok a szociometria (Petrusek) és a társadalmi indikátorok (Illner) témakörében
Ipari, városi és falunulmányok, családszociológia, társadalmi demográfia	—————	Főleg alkalmazott kutatások	————— A városiasodás folyamata, lakáspolitikák (Musil) ————— Népeségpolitika és családtervezés (Fajfr, Srb, Pavlík) ————— Ipar a szocialista gazdaságban (Kohout, Slejška) ————— Szocializmus és mezőgazdaság (Tauber)

* A szociológia mint akadémiai diszciplína 1948 és 1965 között be volt tiltva. Ezért a táblázat főleg az 1965 és 1989 közti periódust mutatja be.